ACTA LINGUISTICA LITHUANICA

XLVII (2002), 9–18

Panevėžiškių fonetikos raida abipus Latvijos sienos *

KAZIMIERAS GARŠVA

Lietuvių kalbos institutas, Vilnius

In the article an attempt is made to reconstruct the main features of the phonetic development of the Panevėžiškiai dialect on the basis of place names and personal names recorded between the 16th and 18th centuries. Attention is paid to: the narrowing of long stressed /a:/; the treatment of nasal vowels and diphthongs; the broadening of unstressed /i/, /u/; stress retraction; depalatalisation of /l/ before e-type vowels; lengthening of short stressed vowels; shortening of long unstressed vowels; monophthongisation of /ie/, /uo/, change of fronted unstressed /a/, /u/ to /i/; reduction of /i/, /u/, /e/, /a/ in final syllables; vowel insertion in clusters ending with /l/, /r/, /m/, /n/, /v/.

0. ĮVADAS

Latvijoje ir šiaurės Lietuvoje tarp Klaĩpėdos ir Bìržų visuotinai atitraukiamas kirtis, redukuojami trumpieji žodžio galo balsiai. Latvijos pasienyje tarp Pāpilio ir Breslaujõs kirtis paprastai nebeatitraukiamas, todėl šį reiškinį galėjo lemti ne latvių kalbos įtaka, o finų įtaka per kuršių, žiemgalių kalbas.

Šiame plote kuršiai ir žiemgaliai gyveno iki XVI a. Maždaug 200 metų greta jų gyveno ir iš pietų atsikėlę lietuviai, iš vietinių gyventojų perėmę kirčio atitraukimą, galūnių redukciją ir kai kurias kitas šnektų ypatybes.

Lietuvos Žiemgalos plote yra šiaurės panevėžiškių tarmė ir šiaurinės šiauliškių, telšiškių tarmių dalys. Tarmių izofonos rodo, jog tarp Šiauliū ir Žagārės buvo intensyvi vidurio aukštaičių ekspansija, pleištu atskyrusi panevėžiškių ir telšiškių tarmes. Senoji žemaičių ir aukštaičių riba galėjo eiti ties Lýgumais.

Parapijų archyvai rodo, kad nežymus kirčio atitraukimas ir labai reta galūnės redukcija panevėžiškių tarmėje galėjo prasidėti XVI a., kai žiemgalių įtaka jau buvo nedidelė, ir ypač suintensyvėjo XVII a. (kirčio atitraukimas), bei XIX a. (galūnių redukcija), kai žiemgaliai buvo visiškai asimiliuoti. Taigi žiemgalių įtaka plėtojosi išnykus jų kalbai.

Straipsnio tikslas – pabandyti pagal rašytinius šaltinius apytiksliai nustatyti gimtosios šiaurės vakarų panevėžiškių patarmės svarbiausių fonetikos ypatybių atsiradi-

* Straipsnis parengtas pagal pranešimus, skaitytus Vilniaus universiteto M. Daukšos, J. Kazlausko konferencijose. Autorius dėkoja už pastabas savo Mokytojams prof. A. Girdeniui ir akad. Z. Zinkevičiui.

mą. Tai yra labai sudėtingas uždavinys, nes lenkų ir lotynų kalbomis rašyti šaltiniai netiksliai atspindi lietuvių kalbą. Apie šiaurės vakarų panevėžiškių fonetikos raidą mokslinių straipsnių nėra.

Tarmė yra rytų aukštaičių vakarinėje dalyje ir yra tarpinė tarp žemaičių bei aukštaičių tarmių. Apie šių tarmių fonetikos raidą nėra vieningos nuomonės. Pavyzdžiui, 1971 m. prof. A. Girdenis (2000: 209) rašė, kad žemaičių tarmė atsiskyrė nuo aukštaičių anksčiau negu XV a. viduryje, o 1998 m. – ne vėliau kaip VII a. (Girdenis, Pabrėža 2000: 7). A. Salys (1992: 364) šį reiškinį nukėlė 1000 metų vėliau – į XVI a. pab. – XVII a. pr.

Rengiant šį straipsnį, išstudijuota apie 3000 vietovardžių ir 1000 pavardžių užrašymų XVI–XVIII a. Linkuvõs, Pakrúojo, Klóvainių, Jõniškio, Joniškẽlio, Vaškū, Pùšaloto bažnyčių krikšto ir sutuoktuvių knygose. Nemaža prielaidų leidžia daryti per paskutiniuosius 150 metų užrašyti tarmės tekstai (žr. Garšva 2000: 173–174). Daugiausia duomenų yra iš Linkuvõs parapijos XVII a. archyvo. Sutuoktiniai įrašyti iš didelės dalies šiaurės vakarų panevėžiškių (Mūšos upyno) patarmės ploto nuo Pāšvitinio iki Pāsvalio, nuo Laūksodžio iki Klóvainių, todėl archyvai liudija maždaug 10 gretimų parapijų šnektą. Tarpusavyje ji beveik nesiskiria. Už Latvijos sienos liko Brùnavos, Bùdbergos parapijos ir Žeimẽlio, Jõniškio, Nemunẽlio Radvìliškio parapijų dalys.

Bažnyčių istorinės knygos – vienintelis patarmės rašto paminklas. Jų įrašai nėra tikslūs, nes žodžiai taikyti prie slavų kalbų artikuliacijos. Kunigai dažniausiai nemokėjo lietuviškai, todėl, pavyzdžiui, užrašyta vns. vard. *de Giefe* 'Degesiai' (triskart, LNKV KĮ Nr. 1, 2[b], 87[ab], 1677, 1711 m. – mažai reikšmingi variantai neišskiriami[1]), *de Wonogalie* 'iš Zvãnagalos' (83[a]), *de Isznory* 'iš Norių' (lietuviškas priešdėlis rašytas kartu, 1671 m., 92[b]). Dažniausiai lietuviškiems vietovardžiams pridėtas slavų priešdėlis *s* (galbūt raštininkui diktavo lenkiškai kalbantis „vertėjas"): *de Skizerij* 85[a] 'iš Kýzerių', *de Smiciski* 80[a] 'iš Mìciškių', *de SNakiski* 23[a] 'iš Nãkiškių' (triskart, 23[a], 17[a], 82[a]), *de Stitanij* 74[b] 'iš Titónių', *d. Sturczyn* 4[b] 'iš Tuřčinų', *z Żudek* 98[b] 'iš Ūdekų', *de Szudaki* 97[a] 'iš Ūdekų', *de Zwaldeyki* 60[b] 'iš Valdeikių' ir t. t.

1. KIRČIUOTAS BALSIS *o* < *ā*

Mūšos krašte XVI–XVII a. susikūrė daugelis dabartinių kaimų ir formavosi šiaurės vakarų panevėžiškių patarmė, jos šnektos, tarp jų ir centrinė Linkuvos šnekta. Kirčiuotas pralietuvių ilgasis balsis **ā* tarmėje buvo susiaurėjęs į *o* jau XVI a.: *Rimeikonis* 1555, *Puknioniu*, *Titoniu* 1599 JNŠ (skaičiais žymimi užrašymo metai, santrumpa – parapija) KĮ Nr. 1, 5[a]. XVII a. balsis *o* daugiausia rašytas vietovardžių priesagose *-oniai*, *-onys*, *-orai*: *Blekonie* (5 kartai), *Jawidony*, *Junelony*, *Juszkony*, *Gaylony*, *Kurniony*, *Mieguciony* (6 k.), *Meilony*, *Labory* (5 k.), *Mosczony*, *Puknioni* (5 k.), *Rymszony* (2 k.), *Titonie* (30 k.), *Tryszkony* (3 k.), *Wisgonie*, *Woronie* (4 k.) ir t. t.

[1] Lietuvių kalbos instituto istorinių vietovardžių kartoteka. Skaičiais žymimi lapai (a – pirmoji pusė, b – antroji pusė). Vietovardžius iš šaltinių rinko Rimas Garliauskas ir straipsnio autorius. Šaltinio lapai nurodomi pirmą kartą jį minint, prie kitų pavyzdžių iš to paties šaltinio jie nekartojami. Kai kurių pavyzdžių lapai ir puslapiai nenurodyti; tais atvejais nurodoma tik vietovė ir užrašymo metai.

Vietoj priesagos *-on* dažnai vartota priesaga *-un*, pvz.: *Blakuny* 'Blekoniai', *Gailunie* 'Gailioniai' (ir *Kapciony* 'Kapčiūnai'), *Leyszkuny* 'Laiškoniai', *Mieguny* 'Miegoniai', *Miegociuny* 'Megučioniai', *Narykuny* 'Nereikoniai' (ir *Planiuny* 'Plonėnai'), *Ropuny* 'Roponiai', *Sterkuny* 'Starkoniai', *Tituny* 'Titoniai', *Titkuny* 'Titkoniai', *Tryszkuny* 'Triškoniai', *Wayniekunie* 'Vainekoniai' (apie 15 vietovardžių). Vietoj balsio *o* neretai rašytas *a*: *Daunari* 'Daunoriai', *Jowidany* 'Javidoniai', *Labary* 'Laborai', *Mieguciany* 'Megučioniai', *Saban* 'Sabonių', *Pukniany* 'Puknioniai', *Ropanis* 'Ruponiai', *Tryszkany* 'Triškoniai', *Tytany* 'Titoniai' (balsis *ė* kartais rašytas *i*, plg. *Butynie* (3 k.) 1676 'Butėnai', *Bininy* 'Binėnai').

Oikonimų priesagoje *-(i)ūnai* balsis *u* išlaikytas (13 vietovardžių) arba tuose pačiuose vietovardžiuose žymėtas *o* (10 formų): *Buciuny* / *Buciony* (3 k.) 'Bučiūnai', *Butniuni* / *Butniony* 'Butniūnai', *Gayzuny* (17 k.) / *Gaiziony* (6 k.) 'Gaižūnai', *Gedziony* 'Gedžiūnai', *Kapciuny* / *Kapciony* 'Kapčiūnai', *Katkuny* 'Katkūnai', *Pikciuny* / *Pikcionie* 'Pikčiūnai', *Podziuny* / *Podziony* 'Puodžiūnai', *Tautkuny* 'Tautkūnai', *Ziniuny* 'Ziniūnai'. Dvejopai čia galėjo būti žymimi ir 2 skirtingi to paties vietovardžio variantai su priesagomis *-(i)ūnai* ir *-(i)oniai*. Vieno kito vietovardžio priesagos galėjo būti ir painiojamos. Paralelinė priesagos forma kai kuriems vietovardžiams neužrašyta tik dėl to, kad paminėti po 1–2 kartus. Kai kurių priesagų du variantus (painiojimą) vietovardžiuose galėtų iš dalies netiesiogiai paremti XX a. vidurio linkuvių pavardės, kurios, pavyzdžiui, tartos *Gasiliūnas*, *Pečeliūnas*, o oficialiai rašytos *Gasiulionis*, *Pečelionis*.

Inventoriuose užrašytos autentiškos senesnės vietovardžių formos: *Linkawa* 1618 (JNŠ KĮ 218[b]) (šnektoje taip vartojama iki šiol, ofic. Linkuva), *Janiszkiey* (= *Janiškiai*) 1669 'Joniškėlis'. Kai kurie vietovardžiai buvo vartojami ir su naujesne priesaga, ir be jos, plg.: *Balsiai* (*Balsie* 1677) – *Balsiškiai* (*Bolszyszkiu*), *Barysai* (*Barysy*) – *Barysoniai* (*Borysany* 1676), *Kalpokai* (*Kolpaki* 1677, 1712) – *Kalpokiškiai* (*Kolpakiszki* 1672, 1676), *Lumbiai* (*Lumbie* 1673) – *Lumbeliai* (*Łumbele* 1679), *Mašniai* – *Mašnelės* (*Mesznele* 1676), *Plikiai* (kilm. *Plikiu* 1675, 1678) – *Plikėliai* (*Plikiele*), *Sidaugai* (*Sidawgie*, *Sydaukis* 1677) – *Sidaugiškis* (*Sydaugiszkis*), *Šikšniaĩ* (*Szyksznie*) – *Šikšnioniai* (*Sixniany* 1677), *Tričiai* (*Trycze*) – *Tričiūnai* (*Tryciuny* 1674), *Turčiai* (*Turcze* 1676) – dab. *Turčinai*, *Žeĩmis* – *Žeimėlis*.

2. DVIGARSIAI

Dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en* šiame krašte pradėjo siaurėti, matyt, XVI a., intensyviausiai siaurėjo XVII a. ir tas procesas galėjo baigtis XVIII a., plg. *Montovtovič*, *Minkunovič* 1555 (LNKV), *Jankunow* 1599 (JNŠ KĮ Nr. 1) ir *Jonkunow* 1604 (53[a]), *Krampiu* 1612 / *Krompiu* 1600, 1617 / *Krumpiu* 1599 (JNŠ KĮ, Pociūnai). Panašios nuomonės yra ir prof. Z. Zinkevičius (1994: 51, 65; *an* tipo junginių siaurėjimo izofona panevėžiškius iš rytų pusės pasiekė tik po šešių amžių). Šiauliškių šnektoje dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en* išlaikomi, todėl šaltiniuose kai kur šie balsiai susiaurinti dėl kitų priežasčių (slavinimo, gretimų lietuvių tarmių įtakos ir t. t.).

XVII amžiaus antrojoje pusėje daugiau buvo jau susiaurėjusių dvigarsių. Pavyzdžiui, išnykusiame oikonime **Sangailiškiai* 1671–1679 m. *an* išlaikytas 7 įrašuose,

o susiaurintas – 8. Šiuo atveju 5 kartus rašyta *on* ir 3 – *un*. Jomantonių vardo dvigarsis 1668–1771 m. dukart išlaikytas ir 7 kartus susiaurintas (4 k. *on* ir 3 k. *un*). Zigmantiškių *an* po 3 kartus žymėtas *on* ir *un*. Dar plg. *Bancze* 1666 ir *Boncze* 1678 (KLOV), *Domontaytys* 'Domantaitis' 1671 (LNKV KĮ Nr. 1, 29[b]), *Łonguenaytys* 'Lengvinaitis' (24[b]), *Ponkaycia* 'Pankaitė' (27[a]), *Wąpraÿtis* 'Vanpraitis' (1677, 87[b]), *Punkraytys* 'Pankraitis' 1671 (24[a]), *Szwumbarys* 'Švambarys' (28[a]), *Walunciunas* 'Valančiūnas' (1[b]).

Šiauliškių ir panevėžiškių šnektose XVII–XVIII a. nyko balsio *ą* nosinumas ir jis siaurėjo, plg. *Dranseikia* 1612 / *Draseikiow* 'Drąseikių' 1616 (JNŠ), *Szoszgale* 'Žąsgaliai' 1673 (LNKV KĮ Nr. 1, 96[a]), *Żaysynaytis* 1672 (36[a]).

XVIII a. gale Lygumų parapijoje dvigarsiai *an*, *am*, greičiausiai ir *en*, *em* taip pat buvo susiaurinti. Tai liudytų formos *Jokontyczia*, *Monszaycie*, *Montjurgie*, *Narmontas*, *Pronckunas*, *Vismonty* ir kitos, užrašytos 1763–1781 metais. Kad šie dvigarsiai susiaurėjo bent iki XVIII a. vidurio, rodo nebeišvirtę dvigarsiai: *Jokans* 1776, *Preymans* 1784. Tuo laiku dvigarsis *an* kai kur jau buvo dar labiau susiaurėjęs, plg. *Tunkunas* 1765. Tačiau ne visiškai aiški formų *Andreszunas* 1773, *Antanaytis*, *Pranskunas* 1782, *Stankuns* 1784, *Walancius* 1764, *Walantyns* 1780, *Tamkayte* 1782, *Stambras* 1782 (ir *Stombrayte* 1781 / *Stumbraite* 1780) kilmė. Kai kurios šios formos galėjo būti netarmiškai ar netiksliai užrašytos (*Antanas*, *Walantynas* / *Walontinas* rašyta ir 1860 m.), galėjo tam turėti įtakos slavų vardai *Anton* ir t. t.; dar plg. *Endre(a,y)szunas*, *Endreszuniene* 1778, *Wenslajunas* 1772 ir t. t.

Dvibalsio *ei* antrasis komponentas *i* jau XVII a. galėjo būti praleidžiamas, plg.: *Nareykany* 1700, *Narekany* 1700, 1701 (JNŠK) 'Nereikoniai', *Benoraicią* 1609, 1611 / *Beinoraiczіu* 1614, 1616 (JNŠ) 'Beinoraičiai'.

Dvigarsiai *en*, *in* vartoti XVII–XVIII a.: *Endresiunow* 1605 (63[b]), *Endruszkayciu* 1601 (22[a]), *Senkunu* 1601 (JNŠ KĮ Nr. 1), *Gendrotaycia* 1672 (LNKV KĮ Nr. 1, 30[a]), *Wenckunas* 1671 (25[a]), *Indrunas* 1671 (28[a]), *Swiadrozyntis* 1671 (27[a]) 'Šventažentis?', *Endrelunas*, *Endrysziunas*, *Endresiunas* 1772.

Vietovardyje *Viendžindžiai* XVII a. gale 9 kartus žymėtas *en* (< *ien*), 7 kartus *ien* (balsis *i* greičiausiai pridėtas tik dėl lenkiškos rašybos), 6 kartus – *in*. Joniškio parapijos (šiauliškių tarmė) garsai *ie*, *uo* galbūt versti *e*, *o*/*u* jau XVI a.: *Lepaikiu* 1599, *Leparow* 'Lieporų' 1613, *Szłestykow* 1599 / *Szlostiku* 1603 / *Słustikiow* 1613, 1616 / *Szluostikiu* 1604 'Šluostikių'. Panevėžiškių tarmės tikrinių vardų su *ie*, *uo* atitikmenimis užrašyta XVII a.: *Iudmisewicz*, *Dewaytys* (bet *Awizienutis*).

Lygumiečių nekirčiuoti dvibalsiai *ie* ir, matyt, *uo* galėjo būti išlaikyti arba vienbalsinami: *Motiejuns* / *Motejuns* 1777–1783, *Urniezicia* / *Urnezicia*, *Usienis* / *Usenis* 1767–1781, *Jodpetrayte* 'Juodpetraitė', *Jozenie* 'Juozienė', *Judicie* 1776 'Juodyčia' (dvibalsis *uo*, žymėtas raide *o*, galėjo būti ir išlaikytas – taip žymėti ir kirčiuoti skiemenys).

3. NEKIRČIUOTI BALSIAI *i*, *u*, *o*

Nekirčiuoti balsiai *i*, *u* nuo pirmųjų XVI a. šaltinių retkarčiais platinti ne tik panevėžiškių, bet ir šiauliškių plote: *Dwilaiciu* 1601 / *Dwelaiciou* 1600, 1606, 1611, *Dwilia*

/ *Dweliu* 1616 JNŠ, *Szperakiu* 1615, *Melwidziu* 1613, 1616 (Satkūnai), *Juszkayciu* 1599, 1612 / *Joszkaiciu* 1610, dar plg.: *Noraiciu* 1600 / *Nuraiczu* 1613, 1615 (JNŠ KĮ). XVII a. šie balsiai platinti gal kiek rečiau negu dabar. Vietovardis *Girbutkiai* (< *Girbučiai*) Linkuvos parapijos įrašuose 25 kartus užrašytas *Girbutki* ir 16 kartų – *G(i)erbutki*, Zimbiškiai – 30 kartų *Zymbiszki* ir tik 8 kartus *Żembiszki*, Diržiai – 20 kartų *Dyrze* ir tik 5 kartus *Derzie*. Kiti reti balsio *i* platinimo pavyzdžiai: *Katenu* 1675 (102[a]) 'Katinų', *Lencow* 1676 (73[b]) 'Linkava', *Skierele* 1675, 1678 (22[b], 60[a]) 'Skireliai', *Wiesiejkow* 1675 (101[a]) 'Višeikių', *Typiony* 1672 (32[b]) 'Stipinai' (LNKV), *Wełdunij* 1671 (KLOV KĮ Nr. 3, 48[b]) 'Vildūnų', *Andrelunas* 1677 (LNKV KĮ Nr. 1, 87[a]) 'Andreliūnas', *Melenaytys* 1671 (27[a]) 'Mėlinaitis', *Żiegaytys* (25[b]) 'Žigaitis', *Boteles* 1671 (92[b]) 'Butelis', *Garnes* 1671 (28[a]) 'Garnys', (bet *Pintolis* (26[b]) 'Pintulis' ir t. t.). Panašiai platintas ir nekirčiuotas balsis *u*: *Gostanie* – 1672 (95[b]) 'Gustoniai', *Boywieniu* 1676 (103[b]) 'Buivėnų', *Trompanie* 1672, 1678 (16[b]) 'Trumpėnai', *Androłaycia* 'Andriulaičia', *Androłaytys* (dukart), *Indrołaycia* 'Indriulaičia', *Bodreonis* 'Budrionis', *Dargoziunas* 'Dargužiūnas', *Janołaycia* 'Janulaičia', *Iesolunas* 'Jasiuliūnas', *Matosaytys* 'Matusaitis', *Plokaycia* 'Plūkaičia', *Plokaytys* 'Plūkaitis'[2], dar plg.: *Puntokany* 1701 / *Pontakany* 1699, 1700 (JNŠK 10[b], 18[b], 25[b]) 'Pantakoniai'.

Lygumų parapijos knygos rodo, kad XVIII a. pabaigoje buvo susiformavę daugelis šiaurės vakarų panevėžiškių tarmės (ir Lygumų bei gretimų šnektų) ypatybių. Duomenys rinkti iš 1763–1786 metų knygų. Trumpieji balsiai *i*, *u* buvo platinami į *ę*, *ǫ*, pavyzdžiui: *Miszkuns* / *Meszkuns* 1777, 1780, *Sireykie* / *Sereikie* 1776–1785, *Syreikiele* / *Sereikiele* 1765–1783, *Szikszcie* / *Szekscie* 1764–1780 (garsas *ę* žymėtas raide *e*), *Kusztayte* / *Kosztycia* 1764–1780, *Jasionaycie* 1764 'Jasiūnaičia', *Jordaycie* 'Jurdaičiai', *Lukosziuns* / *Lukoszaytis* / *Lokoszaytis* 1774, *Mantjurgie* / *Montjorgie* 1764, *Jorgaycie* 1764 'Jurgaičiai', *Gutjurgaite* / *Godpetriene* 1764, 1777, *Puczayte* / *Poczayte* 1780–1783, *Stumbrayte* / *Stombrayte* 1780 ir t. t. Buvo platinami ne tik prieškirtiniai, bet ir pokirtiniai balsiai, bet jie kalboje rečiau pasitaiko, plg. *Melvelene* 1776 'Milvilienė'.

1860 metų Lauksodžio parapijos sąraše ryškėja tos pačios šiaurės vakarų panevėžiškių patarmės ypatybės kaip ir XVIII a. Lygumų parapijos knygose. Yra vardų, pavardžių su paplatintais ir prieškirtiniais (*Tamolonis*, *Kunegunda*), ir pokirtiniais (*kunegs*, *Narbotas*, *Motiejes*, *Marcions*, *Pintolis*) balsiais *u*, *i*. Kartais šių pozicijų balsiai ir neplatinti (kaip ir dabar – *Ludviks*, *Kleryks*, *Nikodims*, *Wilips*).

XVI–XVII a. jau gal kiek trumpintas ir retkarčiais siaurintas prieškirtinis balsis *o*, plg. *Beinoraiciu* 1616 / *Benuraicia* 1599, 1613 (JNŠ KĮ), *Nurgielu* 1600, *Petrošunu* 1600, 1673 / *Petrušunu* 1673. Oniūnų kaimo vardas 12 kartų užrašytas su senuoju balsiu (10 k. su *o* ir 2 k. su *a*) ir triskart – su *u* (dar 2 k. su *i*), Tolminių – 14 kartų su *o* ir 3 kartus – su *u*. Ropónių kaimo pavadinime rašytas tik *o* (9 k.) ir *a* (5 k.), dar plg.: *Dowidu* / *Duwidu* 1679, *Truszkuni* 1711 ir t. t., *Jonaytys*, *Jonełaytys*, *Moteiunas*, *Powilaytys*, *Simonaytys* 1671, *Atkuciunas* 'Atkočiūnas', *Grutaicia* 'Grotaičia', *Junaicia* 'Jonaičia', *Junaitys* 'Jonaitis', *Juniłaytys*, *Tutoraycia* 'Totoraičia' 1671.

[2] Prof. A. Girdenio nuomone, ženklais *e*, *o* galėjo būti užrašyti ir atviresni balsiai *i*, *u*.

XVIII a. Lygumų parapijoje nekirčiuotas balsis *o* (greičiausiai ir *ė*) taip pat buvo išlaikomas arba redukuojamas į siauresnį balsį *u* (*ė* > *i*), plg. *Juwayszayte* 1778 'Jovaišaitė', *Tamoszaytiene* / *Tamuszayte* 1782, *Tomkiene* 1779, *Tumkicie* 1765.

1860 m. Lauksodžio parapijoje buvo jau daugiau pavyzdžių su susiaurėjusiu prieškirtiniu balsiu *o*: *Bajurionas*, *Jokubas* / *Jukubas*, *Lukusziuns*, *Lukuszewicze*, *Petruszunene*. Ypač daug šio laikotarpio užrašymuose balsiu *i* virtusių supriešakėjusių *u̇*: *Bėjewiczis*, *Gelažis*, *Izidoris*, *Karalis*, *Lukoszis*, *Motiejis* / *Motiejes*, *Monkowiczis*, *Narkewiczes*, *Tamoszis* ir t. t. Daugybė tokių formų ir XIX a. pabaigoje užrašytuose A. Baranausko tekstuose.

Nuo XVIII a. iki šiol tęsėsi supriešakėjusių balsių *ȧ*, *u̇* po minkštojo priebalsio virtimas *i*, plg.: *Wiejas* / *Wiejis* 'Vėjas' 1763–1782, *Urnezis* 'Urniežius'.

Kaip ir dabar, XVII a. supriešakėjęs prieškirtinis *u̇* retkarčiais virsdavo *i* (*Ciciuyka* 'ciuciuko' 1674), bet dažniausiai – išlaikytas (*Paziuraytis*, *Stasiułaytys*, *Stasiulonis*, *Žiukaytys* 1671). Tarp priebalsių žiemgalių pavyzdžiu retkarčiais buvo įterpiami ir balsiai *e*, *i*: *Ianiszekiel* 'Joniškėlis', *Senurelow* 'Šniūrelių' 1700 (JNŠK 17[b], 19[b], 27[b]), *Kivedery* 1671 'Kvedarai', *Posiwityn* 1671 'Pašvitinys' (plačiau apie žiemgališką anaptiksę žr. Šliavas 1996: 11–12; Zinkevičius 1999: 87; Girdenis 2000 b: 268–271).

4. PRIEBALSIŲ ATITIKMENYS. KIRTIS

Priebalsis *l* XVII a. galėjo būti sukietintas prieš *e* tipo balsius: *Gialaziunas* 1675 (62[b]) 'Geležiūnas', *Siełaykanij* 1674, 1677 (53[a], 86[b]) 'Šileikoniai' (Vaškų, Alksniupių apyl.), *Szyłaykonis* 1678 (8[b]) 'Šileikonis'. Antrojoje XVII a. pusėje junginiuose *lbe*, *lde* *l* pradėtas kietinti: vietovardyje *Valdeikiai* (aštuoniskart rašyta *Waldeykany*) 20 kartų *l* žymėtas minkštas (*Waldeyki*) ir tik dukart – kietas (*Waldaykie*) (21[b], 42[a]). Dar plg. Greycinis 1677 (85[a]) (dabar būtų Graitinis).

Užfiksuotos formos *Dewiniargie* (7 k.) ir *Dewinelgi* (5 k.), *Daunory* (6 k.) ir *Dalnoris* (2 k.), *Dałgaylicia* 1677 (Pautarakas 1671 rodytų retą garsų *r* – *l*, *u* – *l* painiojimą, kuris yra išlikęs iki šiol). Viena kita forma taip galėjo būti užrašyta ir atsitiktinai.

XVIII a. oikonimuose buvo kiek painiojami ir priebalsiai *k* – *č*, plg.: *Mikiškiu* 1678 'Mičiškių', *Valdajcziu* 1673 / *Valdajkiu* 1677 'Valdeikių' (LNKV KĮ, p. 20[a], 42[a]).

Kirtis XVII a. antrojoje pusėje jau galėjo būti ir atitrauktas. Tai rodytų formos *Typiony* < *Stipionε* 'Stipinai' 1672 (32[b]), *Garnes* < *Gar̃nęs* 'Garnỹs' (28[a]), *Siuxnaytis* < *Šiokšnáitis* (plg. *š'o̧kšņ* 'šikšna') 'Šikšnaitis' 1672 (35[b]), redukuotos ilgosios galūnės (*-iai* žymėta *y* arba *e* ir t. t.). Tada buvo pailginti ir kirčiuoti trumpieji balsiai *i*, *u*, *e*, *a*, ir sutrumpinti nekirčiuoti ilgieji balsiai *i·*, *u·*, *e·*, *o·*, *e·*, *a·*.

5. REDUKUOTI TRUMPIEJI GALŪNĖS BALSIAI

Pagal žodžio galūnės trumpųjų balsių redukciją išsiskiria šeši rytinių baltų plotai: 1) šiaurės panevėžiškiai, išmetantys beveik visas trumpąsias galūnes, 2) latviai, išlaikantys *i* ir *u* kamienų balsius, plg.: *brālis*, *medus* (šiaurės panevėžiškių *bró·l's'*, įterpinys *brá·l'* 'broli', *mèds* 'medus'), 3) biržiškiai ir panevėžiškių pakraštinės šnektos, 4) šiaurės žemaičiai, išlaikantys galūnių likučius: a) galinčiuose turėti kirtį skie-

menyse (plg. *ak^{e}s* 'akis'), b) sutrumpėjusius balsius, kilusius iš ilgųjų (*vârn^{a}* 'várna') ir c) balsius tarp 2–3 priebalsių, jei susidarytų sunkiau ištariami garsų junginiai (*bãs^{o}s* 'basas', *kãkl^{o}s* 'kaklas'), 5) vakarų (vidurio) aukštaičiai, netariantys trumpųjų balsių liekanų, ir 6) uteniškiai, vilniškiai ir kiti, išmetantys trumpąjį balsį bendratyje ir t. t. (plg. *dž'u·t'* 'džiūti').

1600 metų Joniškio krikšto įrašų knygos užrašymas *Petrośiuns* 'Petrošiūnas' (p. 10^{b}) rodytų seną tendenciją redukuoti trumpuosius galūnės balsius. Minimas *Petrošiūnas* susijęs su išnykusiu Užtupų kaimu ir Petrošiūnais, esančiais tarp Linkuvos ir Pakruojo. XVII a. Linkuvos parapijos archyve pavardės turi galūnes, išskyrus vienintelę pavardę *Gulbins* (1678, p. 17^{a}). 1860 metų Lauksodžio bažnyčios vardų, pavardžių užrašai (*Jonas / Jons*, *Motiejis / Motieis* ir t. t.) liudytų, jog trumpųjų uždaros galūnės balsių redukcija sustiprėjo XIX a. pirmojoje pusėje, bet tada ji apėmė tik apie trečdalį galūnių (Garšva 2000: 166). Apie 30 km į pietus esančioje Pakruojo parapijoje 1858 m. iš 200 tikrinių vardų tik 3 buvo su redukuotu balsiu *a*.

„Murmamieji balsiai" pradėti žymėti tik šiaurės panevėžiškiams, nors šioje tarmėje trumpųjų galūnės balsių redukcija stipriausia. „Murmamųjų balsių" teorija remiasi trimis argumentais – priebalsių junginiais prieš galinį *-s*: 1) priebalsis *t* prieš *-s* neverčiamas afrikata *c*, plg.: *bã·ts* 'batas' (bet *kã·tęs'* / *kã·t's'* / *kã·c's'* 'katės'), 2) skardieji priebalsiai *b*, *d*, *g* prieš *-s* nesuduslėja, plg.: dgs. gal. *bó·bs* 'bobas'; *bã·ds* 'badas', *blõ·gs* 'blogas' (bet šiems priebalsiams išlikti padeda visa paradigma, dar plg.: *bób* 'boba' – *bó·bos*, *bã·d* 'badui' – *bã·da*, *blõ·g* 'bloga' – *blõ·ga* 'blogo', *daũ.g* 'daug'), 3) priebalsiai *š*, *ž*, *s* su *-s* nesusilieja į vieną tokios pat trukmės priebalsį, plg.: *lã·šs* 'lašas', *lã·žs* 'lažas', *lã·ss* 'lesus' (*lã·s* 'lesa', bet ir šiuos priešpaskutinius priebalsius palaiko kitos to paties žodžio formos, plg.: vns. kilm. *lã·ša*, *lã·ža*; *lã·sęs'* 'lesęs, lesusi' ir t. t.). Tam tikras šios teorijos argumentas galėtų būti ir tai, kad tvirtagaliai balsiai su sonantais nesudaro tvirtapradžių dvigarsių, plg.: *kã·l* 'kala' (ir *kã·-lam* 'kalame', *ká.lns* 'kalnas', *kàl* / *kal̓* 'kalù').

Iškritus žodžio galo trumpiesiems balsiams, žemaičių skardieji priebalsiai prieš *-s* suduslėja (plg.: *ràks* 'ragas', *baũps* 'baubas'), junginiai *t* + *s*, *d* + *s* virsta *c* (*bàc* 'badas'), susidaro antriniai dvigarsiai (*véi* / *vêi* 'veja'). Negalima reikalauti, kad taip būtų ir kitose tarmėse (pavyzdžiui, panevėžiškių), nes balsių *i*, *u* platinimas ir kiti dalykai šiose tarmėse taip pat skiriasi (plg.: telšiškių *aš lọpọ̀* 'aš lupu', *tọ̀ lùpì* 'tu lupi', *ọ̃ns lọ̀p* 'jis lupa'; šiaurės panevėžiškių *aš lọ̀p*, *tọ lòp'*, *jọ̀s lù.p*). Aukščiau minėtos dvi žodžio galo ypatybės būdingos ir šiauliškiams (plg.: *draũgs* 'draugas', *làds* 'ledas'; *darẽžs* 'daržas', *saũss* 'sausas', *káušs* 'kaušas'), bet jiems „murmamasis balsis" nesiūlomas. Tai galima aiškinti ir neįprastų priebalsių samplaikų, priebalsių skardumo išlaikymu, trumpojo ir ilgojo *s* opozicija.

Mokslinėje hipotezėje negalima nutylėti ir jai prieštaraujančių duomenų. Pirma, daugiausia tik panevėžiškių tarmėje po minkštųjų priebalsių (dažnai – ir po priešakinės eilės balsių, plg.: *ká.r'vęs'* 'karvės', bet *sidẽ·s* 'sėdės', *naktí.m* 'naktims') būna minkštas galinis *-s'*. Porų *ar̓.kels* 'arklas' – *ar̓'kɛl's* 'arklys', *kã·lęn's'* 'kalinsi' – *kã·lęn's'* 'kalinys' galinio priebalsio *-s'* minkštumą galima aiškinti ir tuo, kad jis yra po minkštojo priebalsio. Bet, priėmus „murmamojo balsio" teoriją, reikėtų aiškinti *-s* suminkštėjus po priešakinės eilės „murmamojo balsio" (ar prieš jį, nes pagal tarimą negalima nusta-

tyti, kur tas „murmamasis balsis“ turėtų būti). Pagal tartį tada sinchroniškai reikėtų transkribuoti *kā·lẹn's'ь* 'kalinsi' – *kā·lẹn's'ь* 'kalinys' (minkštas galinis priebalsis), *jaū-č'os'ь* 'jaučiuosi' – *jaūč'os* 'jaučiausi', o diachroniškai (kaip dažniausiai ir daroma) – *kā·lẹn's'ь* – *kā·lẹn'ьs'*, *jaūč'ọs'ь* – *jaūč'ọsь* ir t. t. Po minkštojo priebalsio žodžiuose *gàl'* 'gal', *nòr's'* 'nors' taip pat turėtume rašyti priešakinės eilės „murmamąjį balsį“, nors neaišku, kaip čia jis galėjo „atsirasti“.

Tarmės galinio priebalsio *-s'* kietėjimas tęsiasi iki šiol. Keliose vietovėse (Linksmùčiai, Šiaudìniai, Žeimėlis) šis priebalsis tebetariamas minkščiau negu visame kitame tarmės plote, plg.: tariamosios nuosakos vns. 1 a. *baŕčes'* / *baŕč'ọs* 'barčiaus', 3 a. *baŕtọs'* / *baŕtus* 'bartųsi'; būtojo kartinio laiko 1 a. *bàr'ọs'* / *bàr'os* 'bariausi' ir pan.

Priešingai negu teigiama, žodžio gale priebalsiai *j*, *v* virsta *i̯*, *u̯*, rodydami, kad po jų jokio balsio nebėra, plg.: *kó·i̯* 'koja', *kó·i̯s'* 'kojas', *vẹ́·i̯s'* 'vėjas', *ló·u̯* 'lova', *kl'ā·u̯s* 'klevas', *tẹ́u̯s* 'tėvas', *l'oñ.kau̯* 'Linkava' (kitų formų analogija reikalauja minėtus priebalsius ir čia išlaikyti).

Žodžio gale sunkiai ištariamose priebalsių *s*, *š*, *b*, *p*, *d*, *g*, *k* ir sonantų *l*, *r*, *m*, *n*, *v* samplaikose įterpiamas balsis *ε* (*ọ*) (po kietojo priebalsio) ar *ẹ* (po minkštojo priebalsio), plg.: *gaī.sɛrs* 'gaisras', *vàpsɛv* 'vapsva', *kàbɛl's'* 'kablys', *bàsɛl's'* 'baslys', *tr'ù.kšɛms* 'triukšmas', *dù.gɛns* 'dugnas', *dọ̀gɛn'* 'dugne' ir t. t. Jei čia būtų buvęs skiemenį sudarantis „murmamasis balsis“, naujo balsio nereikėtų įterpti.

1850 m. Lauksodžio apylinkėje buvo redukuota (visiškai išmesta) tik apie 30% trumpųjų balsių, 1930 m. – apie 50%, 2000 m. – 99%. Minimaliosios poros kartais įrodo ne fonologinius, o tik šiokius tokius fonetinius jų skirtumus. Šiaurės panevėžiškių murmamieji balsiai didžiojoje tarmės ploto dalyje (išskyrus pakraščius) išnyko per paskutiniuosius 300 metų ir juos reikėtų laikyti ne sinchronine, o diachronine kategorija.

6. IŠVADOS

Straipsnyje aptarti 3000 vietovardžių ir 1000 pavardžių užrašymai XVI–XVIII a. Linkuvos, Klovainių, Joniškio, Joniškėlio ir kitų bažnyčių knygose. Lenkiškai ir lotyniškai rašyti tekstai tarmę atspindėjo ne visai tiksliai. Išvadas iš to galima daryti tik apytiksliai ir atsargiai.

Kirčiuotas ilgasis balsis **ā* panevėžiškių tarmėje galėjo būti susiaurėjęs į *o* jau XVI a. Dvigarsiai *am*, *an*, *em*, *en*, nosiniai *ą*, *ę* siaurėjo, matyt, XVI–XVIII a.

Nekirčiuoti balsiai *i*, *u* platinti jau senuosiuose XVII a. tekstuose. Balsis *o* (ir, matyt, *ė*) tada tik pradėtas siaurinti, plg. *Oniuni* / *Uniuni* 'Oniūnai'. Tada vienbalsinti nekirčiuoti dvibalsiai *ie*, *uo*. Nekirčiuotas supriešakėjęs *ù* kartais verstas *i*, o tarp priebalsių retkarčiais įterpti balsiai *e*, *i* (plg.: *Ianiszekiel* 'Joniškėlis', *Posiwityn* 'Pašvitinys'), praleistas dvibalsio *ei* antrasis komponentas (*Nareykany* / *Narekany* 'Nereikoniai'). Priebalsis *l* tarmėje sukietintas greičiausiai XVII a.

Kirtis panevėžiškių tarmėje XVII a. antrojoje pusėje buvo atitrauktas, plg.: *Typiony* < *Stipiònɛ* 'Stipinai', *Garnes* < *Gaŕnęs* 'Garnys'.

Siauresnio (centrinio) tarmės arealo – Linkuvos ir gretimų šnektų – detalesnė fonetikos raida galėjo būti tokia:

1) *ą*, *ę*, *an*, *en* tipo garsų siaurėjimas apie XVI a., plg.: *Montovtovič*, *Minkunovič* 1555 m. (remiamasi bažnyčios archyvais);

2) kirčiuoto ilgojo *a·* susiaurinimas į *o·* iki XVI–XVII a., plg.: *Rimeikonis* 1555, *Labaris* / *Laboris* 1679;

3) priebalsio *l* sukietinimas prieš *e* tipo balsius ir junginiuose *lbe*, *lde* apie XVII a.: **lantà* < *lentà*, *Waldeyki* 1677 > *Valdaĩkę* 'Valdeikiai';

4) kirčio atitraukimas apie XVII a., plg. **lantà* > **lontà* > *lońt(a)*;

5) kirčiuotų trumpųjų balsių *i*, *u*, *e*, *a* pailginimas;

6) nekirčiuotų ilgųjų balsių *i·*, *u·*, *ė·*, *o·*, *e·*, *a·* trumpinimas;

7) balsio *i* platinimas į *ę*: *Zembiški* 1674, *Gierbutki* 1676, *Pezenis* 1765;

8) nekirčiuotų *ie*, *uo* vienbalsinimas, *ė*, *o* siaurinimas (dažniau patarmės pietinėje dalyje): *Wiendzindzie* / *Wendzindzie* 1677, *Woytekunas* 1738, *Binkiawiczene* 1793; *Tolminij* 1677, *Tulminy* 1711, *Truszkuny* 1711;

9) supriešakėjusių nekirčiuotų *ù*, *à* virtimas *i* (plg. *sęŕb'ala* 'siurbėlė', *vélnis'* 'velnias').

Antrasis šnektų raidos etapas tęsėsi po 1708–1711 m. maro (remiamasi ir gausiais šnektų tekstais):

1) trumpųjų *i*, *u*, *e*, *a* kokybinė redukcija galiniame skiemenyje XVIII–XX a. (1860 m. užrašytuose Lauksodžio parapijos varduose ir pavardėse trečdalis trumpųjų balsių jau buvo iškritę);

2) balsių *ę*, *ε/ǫ* įterpimas priebalsių junginyje prieš *l*, *r*, *m*, *n*, *v* XIX–XX a.;

3) balsio *ę* (< *i*) tolesnis platinimas į *ǫ* prieš kietąjį priebalsį XIX–XX a.

Šnekta susiformavo XVI–XVIII a. ir vėliau nežymiai kito.

Tai yra hipotezė, kuri skatins tolesnius tyrinėjimus[3]. Senesniems pokyčiams visapusiškai pagrįsti trūksta duomenų. Kai kurias seniausias tarmės ypatybes galima aiškinti žiemgalių kalbos substratu. Latvijos (Kuršo) siena tradicinei šnektai turėjo nedaug įtakos. Ji tik skatino kalbų sąveiką.

SUTRUMPINIMAI

JNŠ – Joniškis
JNŠK – Joniškėlis
KĮ – krikšto įrašų knyga
KLOV – Klovainiai
LNKV – Linkuva

LITERATŪRA

GARŠVA, K. 2000: Šiaurės vakarų panevėžiškių „murmamieji balsiai". *Acta Linguistica Lithuanica* 43, 165–175.

GIRDENIS, A. 2000 a: *Kalbotyros darbai* 1, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

GIRDENIS, A. 2000 b: *Kalbotyros darbai* 2, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.

[3] Profesoriaus A. Girdenio nuomone, šiame straipsnyje minimi kai kurie garsų pakitimai turėjo įvykti daug anksčiau.

GIRDENIS, A., PABRĖŽA, J., 2000: Tarmių reikšmė. *Žemaičių žemė* 1, 6–7.
SALYS, A. 1992: *Raštai* 4, Roma: Lietuvių katalikų mokslo akademija.
ŠLIAVAS, J. 1996: *Žiemgalių pėdsakais*, Vilnius: „Žiemgalos" draugija.
ZINKEVIČIUS, Z. 1994: *Lietuvių kalbos dialektologija*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
ZINKEVIČIUS, Z. 1999: Žiemgaliai ir jų kalba. *Žiemgala. Žiemgalos krašto praeitis* 2, Kaunas, 83–88.

Kazimieras Garšva
Lietuvių kalbos institutas
P. Vileišio g. 5, 2055 Vilnius, Lietuva
kgarsva@takas.lt

Gauta 2002 10 01